

is praktijkassistent en onderwijsondersteuner aan de onderzoekseenheid geschiedenis van de KU Leuven. Zij schreef een masterproef met de titel 'Nicolaisme: deugd of zonde? Het debat rond de invoering van het celibaat in het bisdom Luik aan het einde van de elfde eeuw'.

“Het is beter te trouwen dan van begeerte te branden”

Stemmen van voorstanders van het priesterhuwelijk in de elfde eeuw

De afgelopen vijftig jaar werd met een zekere regelmaat de vraag gesteld of het celibaat voor geestelijken een goede zaak is. Hoewel dat op het eerste zicht een vrij ‘moderne’ discussie lijkt, is het debat over het celibaat eeuwenoud. Waar er voor reguliere geestelijken of kloosterlingen een vrij grote eensgezindheid heerst over dit onderwerp, verschillen de meningen wanneer het gaat over het celibaat voor seculiere geestelijken zoals bijvoorbeeld priesters of bisschoppen. Wanneer hervormingspaus Gregorius VII (1073-1085) na eeuwenlange theologische discussies het celibaat voor priesters een verplichtend karakter wilde geven, werd dat niet overal even positief onthaald. In de elfde eeuw waren er, althans volgens verhalende bronnen, heel wat gehuwde priesters. We zien dan ook anonieme strijdschriften ontstaan om die groep te verdedigen. Argumenten tegen het celibaat waren met veel theologische motieven onderbouwd, maar werden vaak vanuit politieke of zelfs praktische overwegingen opgesteld. Met Sigebert van Gemblours vinden we in Luik alvast een fervente tegenstander van de hervormingspolitiek.

Het celibaat voor katholieke geestelijken is voor ons vandaag een heel normale zaak, maar dat was het niet in de elfde eeuw. In het vroege christendom werden al wel kritische vragen gesteld, zowel in de Westerse als de Oosterse kerk. Volgens de culturele normen van die tijd werd van de echtgenote van een priester verwacht dat zij bij voorkeur zelf maagd was en geen weduwe.¹ Vanaf de vijfde eeuw beperkt men de vrijheid van huwelijk nog iets verder: priesters werden gevraagd om na hun wijding geen huwelijk meer aan te gaan

en indien ze reeds gehuwd waren, geen seksuele contacten meer te hebben met hun wettelijke echtgenotes. Dit werd gezien als een soort compromis, een mogelijkheid naast het celibaat en het huwelijk voor leken, ook wel een ‘derde weg’ genoemd.² Dit ‘kuis huwelijk’ werd al snel sceptisch bekeken en ook de invloed van deze maatregelen moeten we met een korrel zout nemen, want tot in de negende eeuw waren er nog gehuwde pausen. Het concubinaat werd als een nog groter probleem gezien, omdat daarop veel minder controle kon worden uitgeoefend. Vanaf de elfde eeuw werd de wetgeving strakker en verplichtender gemaakt, waarbij het celibaat de enige optie werd voor alle geestelijken. In dit artikel zal de focus liggen op de argumenten van de tegenstanders van de invoering van het celibaat, meer bepaald in het bisdom Luik in de elfde eeuw.

Diversiteit als dreiging

Wat had het vroege christendom tegen die gehuwde priesters? En waarom besloot men in de elfde eeuw om hier strenger tegen op te treden, terwijl er over dit onderwerp al jarenlange debatten waren? Hierover zijn verschillende theorieën. Ten eerste kwam er onder druk van de elfde-eeuwse hervormingsbeweging een verlangen naar apostolische zuiverheid. Vanuit die blik keek men terug naar het verleden en ook naar eigentijdse situaties, die steeds meer als onangepast of zelfs als ‘wantoestanden’ werden beschouwd. Daarnaast was er een economische reden. Persoonlijke en kerkelijke rijkdom waren al sinds de vroege middeleeuwen in sommige gebieden moeilijk van elkaar te scheiden. Een huwelijk maakte dat priesters een vrouw of kinderen als erfgenaam hadden, wat

betekende dat de kerk een mogelijke inkomstenbron misliep. Bovendien zwengelde dit ook de 'oneerlijke' kerkelijke competitie aan: een bisschopszetel zal sneller ingevuld worden door een zoon van een bisschop dan een zoon van een diaken.³ Daarnaast werden kerkelijke functies en bijhorende rechten ook als erfelijk beschouwd. De macht van de kerkelijke autoriteit werd zo ondergraven en een 'bisschoppelijke dynastie' werd gecreëerd. Een laatste reden houdt verband met wat wij nu de transsubstantiatieleer noemen, waarover in de elfde eeuw eveneens nog volop gediscussieerd werd. Kortweg ging de discussie over het belang van het brood en de wijn tijdens de misviering. De consecratie van brood en wijn zou buiten de menselijke waarneming veranderen in het lichaam en bloed van Christus. Bovendien zou het sacrament maar zo puur zijn als de bedienaar ervan zuiver is. Met andere woorden: een gehuwde priester zou zorgen voor minder 'zuivere' sacramenten dan celibataire priesters.⁴

De elfde-eeuwse hervormers riepen leken op om een wettelijk huwelijk te sluiten en legale erfgenamen voort te brengen, terwijl ze aan geestelijken het celibaat oplegden. De Amerikaanse mediëviste Jennifer Thibodeaux stelt dat dit ingaat tegen het gekende culturele referentiekader van mannelijkheid, waarin seculiere geestelijken net als leken masculiene daden konden stellen, zoals het voortbrengen van een gezin.⁵ Deze situatie komt volgens Thibodeaux in de elfde eeuw onder vuur te liggen. Waar voordien de 'niet celibataire' of 'derde weg' getolereerd werd en men elke situatie individueel bekeek (concupinaat, huwelijk voor de priesterwijding, huwelijk na de priesterwijding, kuis huwelijk, kinderen of geen kinderen) werd elk van deze situaties nu bestempeld als een *fornicatio*.⁶ De Canadese mediëviste Dyan Elliott ziet hierin de drang van de hervormingsgezinde clerici om zich meer te onderscheiden van de leken. Zo moest het duidelijk zijn wie leek en wie clericus was, wie celibatair en wie gehuwd was. Elliott geeft dit aspect zelfs aan als voornaamste reden voor de invoering van het celibaat. Nog meer dan de erfenskwesties en de sacramentele onzuiverheid, paste de echtgenote van de geestelijke niet in het hervormingsgezinde plaatje en werden gehuwde priesters een bedreiging voor het 'classificatiesysteem' van de kerkelijke hiërarchie.⁷

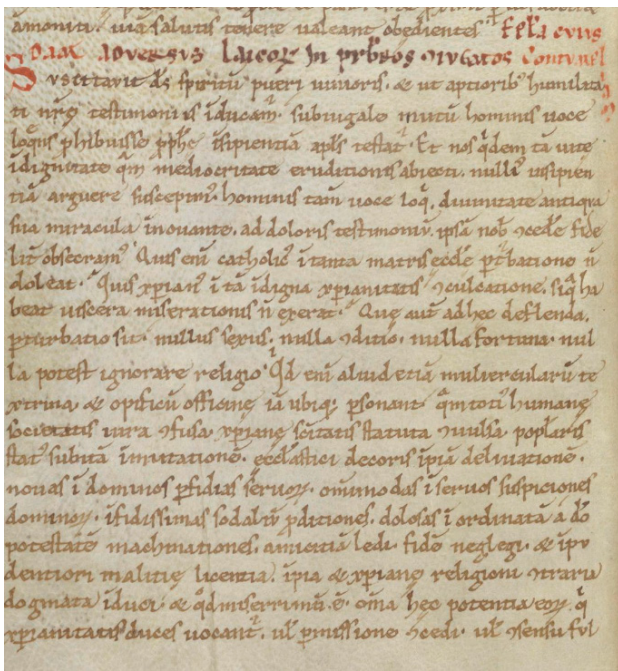
Toch was er weerstand tegen deze verordeningen. In Engeland en Normandië bleven gehuwde priesters en zelfs bisschoppen tot ver in de twaalfde eeuw voorkomen, waarbij dit niet ongewoon werd bevonden, noch verstopt werd voor de buitenwereld.⁸ In dit artikel zal de focus liggen op het bisdom Luik, dat deel uitmaakte van het Heilig Roomse Rijk onder keizer Hendrik IV. Traditioneel wordt het bisdom afgebeeld als 'opstandig' vanwege een veronderstelde blinde keizersgezindheid.⁹ Recent onderzoek heeft echter deze visie van het bisdom Luik als weerbarstig en verdeeld genuanceerd en de complexe situatie die achter politieke en religieuze interacties schuilt helder weergegeven.¹⁰ Meer specifiek wordt gekeken naar de argumenten tegen het celibaat in de geschriften van Sigebert van Gemblours (1028-1112), die zich eerst anoniem en later openlijk uitsprak tegen het verplichte celibaat voor geestelijken. Als monnik van een prominente abdij gelegen in Luik zagen negentiende en twintigste eeuw-

Sigebert van Gembloux, Chronica. Initiaal D van 'Dicturi' in de continuatio van de kroniek van Sigebert. Bovenaan links zie je Sigebert dicteren aan een kopiist. Bron: Avranches, Bibliothèque Municipale, ms. 159, fol. 70r. 12e eeuw

se historici zijn polemisch werk als een bevestiging van zijn conservatieve, anti-gregoriaanse inborst. Ook Sigeberts positie als keizersgezinde waakhond is in recente jaren genuanceerd.¹¹ Toch blijft de vraag of Sigebert vanuit een intrinsieke motivatie schreef, onbeantwoord. Niet-anonieme strijdschriften voor het priesterhuwelijk van reguliere geestelijken zijn immers zeldzaam of weinig overgeleverd. We kunnen ons dus afvragen of Sigebert naar de invoering van het celibaat voor seculiere geestelijken keek vanuit een ideologisch of meer pragmatisch oogpunt.

Weerstand in Luik: stemmen tegen het opgelegde celibaat
Dietwin (1048-1075), een elfde-eeuwse bisschop van het prinsbisdom Luik, kreeg in 1075 een brief van paus Gregorius VII met daarin de expliciete vraag om beter toe te zien op het naleven van het celibaat in zijn bisdom.¹² Een jaar eerder had de paus op de vastensynode bepaald dat alle geestelijken met een wijding van subdiaken en hoger een gelofte van kuisheid moesten afleggen.¹³ Hij spoorde gelovigen ook aan om vieringen van gehuwde priesters

Een afbeelding van een folio uit een twaalfde-eeuwse kopie van de *Apologia* van Sigebert van Gebloers. Koninklijke bibliotheek van Brussel, ms. 5576-5604, fol. 201v, 12e eeuw

niet langer bij te wonen. Niet het celibaat zelf, maar het boycotten van misvieringen werd in het bisdom Luik al snel beschouwd als een brug te ver. Dit vriendelijke verzoek van de paus aan bisschop Dietwin van Luik toont ons dat de handhaving van deze wetgeving geen sinecure was. Voor Gregorius VII hadden pausen al geruime tijd geprobeerd om het celibaat tot een ideaal voor geestelijken uit te roepen, maar zonder veel succes. Het besluit van Gregorius om gehuwde geestelijken eerst boete te laten doen en zich te laten scheiden van hun vrouw of concubine alvorens ze opnieuw in de mis mochten voorgaan, bleek op verschillende plaatsen maar moeilijk uitvoerbaar. Dietwin was dan ook niet de enige bisschop die onvoldoende actie zou hebben ondernomen om gehuwde priesters van het altaar te weren. Na verloop van tijd zou Gregorius VII ook graven en hertogen aanspreken om de naleving van zijn gezag in hun gebieden af te dwingen “zelfs met gebruik van geweld indien nodig”.¹⁴

Deze drastische instructies brachten heel wat lokale kerken en clerici in verwarring. In Italië, Duitsland en Frankrijk vonden verschillende incidenten plaats, gaande van het vertrappen van hosties tot regelrechte geweldplegingen tegen gehuwde geestelijken. Hieruit sprak ook een duidelijk wantrouwen tegenover gehuwde geestelijken: kersverse ouders begonnen hun eigen kinderen zelf te dopen, omdat ze bang waren dat het doopsel geleid door een ‘onzuivere’ priester meer kwaad zou kunnen doen dan goed.¹⁵ De Britse mediëvist Christopher Brooke stelt dat de wetgeving van de elfde-eeuwse pausen even veel gebroken gezinnen moet voortgebracht hebben als “the morals of Hollywood”.¹⁶ Maar ook de behoudsgezinde zijde liet zich niet onbetuigd: bis-

schoppen die probeerden de hervormingsmaatregelen in hun diocesen te implementeren, werden op sommige plaatsen uit hun ambt ontzet of zelfs verjaagd.¹⁷

Voor-en tegenstanders van de pauselijke hervormingen – waaronder het celibaat – produceerden een rijke discussie in de wetenschappelijke literatuur. Dit artikel richt zich op het strijdschrift *Apologia*, gedateerd tussen 1075 en 1080, dat kroniekschrijver Sigebert van Gemblours aan het begin van zijn carrière anoniem publiceerde. Ondanks die anonieme publicatie, is de auteur van het werk bekend. Sigebert van Gemblours noemt zichzelf als auteur van dit traktaat in de wereldkroniek die hij rond 1100 opstelde. Het is mogelijk dat Sigebert zich na de dood van Gregorius VII in 1085 veilig voelde om kritiek te uiten op de hervormingspaus.

Sigebert was eerst oblaat en nadien monnik in de Sint-Pietersabdij van Gemblours. In 1050 ging hij naar Metz om als scholaster aan de slag te gaan in de Sint-Vincentiusabdij. In die hoedanigheid schreef hij enkele heiligenlevens en een biografie.¹⁸ Rond 1071 keerde hij naar Gemblours terug en bekleedde hij het ambt van *custos ecclesiae*, een functie die de zorg voor liturgische boeken binnen een abdij inhoudt. Sigebert zou hier nog heel wat werken produceren, waaronder zijn meest bekende, namelijk een wereldkroniek getiteld *Chronica sive chronographia universalis*. Sigebert wordt in de traditionele historiografie graag gezien als conservatief en keizersgezind.¹⁹

Sigebert van Gemblours: Pragmatisme als leidraad

Het is mogelijk dat Sigebert in zijn pen kroop als reactie op de reprimande die Gregorius VII naar de Luikse bisschop Dietwin stuurde. De Luikse clerus voelde zich in ieder geval geïrriteerd na ontvangst van deze brief.²⁰ Hoe dan ook, de *Apologia* van Sigebert heeft geen brede verspreiding gekend. Er zijn twee handschriften bekend: de oudste (twaalfde eeuw) wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel, en een jongere versie (einde twaalfde, begin dertiende eeuw) bevindt zich in de Österreichische Nationalbibliothek in Wenen.²¹ Dit is vrij beperkt in vergelijking met andere anti-celibaatstraktaten zoals de zogeheten pseudo-Udalricusbrief, waarschijnlijk geschreven door bisschop van Ravenna Udalrich van Imola (1053-1063). Deze brief met de titel *Epistola de Continentia Clericorum* is geen Luikse bron, maar Sigebert van Gemblours en ook andere polemische auteurs zouden bekend geweest zijn met de inhoud van de brief.²² Onderzoekers zijn het niet eens over de datum van het opstel van de Pseudo-Udalricusbrief, maar er wordt aangenomen dat dit ofwel opgesteld zou zijn rond 1070 als een van de vroegste strijdschriften voor het priesterhuwelijk, ofwel rond 1059 geschreven zou zijn en in 1074 gekopieerd, met veranderingen.²³ Udalrich beoogde met zijn brief een juridische erkenning van het huwelijk voor clerici, waarbij hij de negatieve gevolgen van het opgelegde celibaat als belangrijkste argumenten geeft, namelijk homoseksualiteit, incest en zelfs bestialiteit.²⁴ Deze brief wordt vaak beschouwd als het startschot voor het debat rond het priesterhuwelijk en zal op de vastensynode van 1079 ook veroordeeld worden door paus Gregorius VII.²⁵

De titel van het polemisch werk van Sigebert van Gemblours (*Apologia contra eos qui calumpniantur missas coniugatorum sacerdotum* of verontschuldiging tegen diegenen die de missen van gehuwde priesters belasteren) en ondertitel (*Epistola cuiusdam adversus laicorum in presbyteros coniugatos contumeliam* of brief tegen die leken die gehuwde priesters beledigen) van het strijdschrift geven een duidelijke indicatie van de inhoud van de brief. De nadruk ligt hier vooral op de lekenboycot waarop Gregorius VII aanstuurde, niet zozeer het celibaat zelf. Sigebert spreekt met veel verontwaardiging over de wantoestanden die door de decreten uitgelokt zijn en gebruikt daarvoor de term *plebeius error* (fout van het volk).²⁶ Het is in het belang van elke katholiek dat het celibaat niet opgelegd wordt, want op deze manier raakt de kerk in een staat van verval: lege missen, ongeldige sacramenten, enzovoort. Hij stelt de gelovigen voor als een massa die altijd een geschikte opportuniteit zoekt om de eigen woede te uiten.

Door het volk voor te stellen als leeghoofdige ruziemakers neemt Sigebert de legitimiteit van die protestbeweging weg. Bovendien is het moeilijk om in te schatten in hoeverre Sigebert de situatie hier niet naar zijn hand probeerde te zetten door te overdrijven. De Britse mediëviste Hazel Freestone baseerde zich op narratieve bronnen en juridische praktijkbronnen om aan te tonen dat de elfde-eeuwse hervormingsidealen en pauselijke wetgeving in gebieden als Engeland en Normandië weinig invloed hadden op het aantal gehuwde geestelijken.²⁷ Zo een grootschalige studie is voor het bisdom Luik nog niet ondernomen. Het is dus mogelijk dat we de situatie van chaos en verwarring die Sigebert beschrijft met een korrel zout moeten nemen.

Naast de chaos die de lekenboycot teweegbracht, geeft Sigebert nog enkele andere argumenten voor het inperken van de Gregoriaanse maatregelen. Zo hebben de hervormers zich op een theologische onjuistheid gebaseerd om het celibaat af te dwingen.²⁸ Deze 'onjuistheid' komt waarschijnlijk voort uit een foutieve interpretatie van het concilie van Nicaea (325) waar werd gesteld dat bisschoppen, priesters, diakens en andere clerici verboden werden om samen te leven met een concubine (*mulier subintroducta*). De hervormers stelden deze vrouw nu gelijk met de *uxor* of de wettige echtgenote van de geestelijke.²⁹

Een derde tegenargument is aan de hervormers zelf gericht. Naast het feit dat de hervormingsmaatregelen niet enkel uit 'dwaling' opgesteld zijn, wat op een foutieve interpretatie van het woord *mulier subintroducta* kan wijzen, is er ook sprake van 'ijdelheid'.³⁰ Het verval dat gecreëerd werd door de pauselijke regelgeving, staat in schril contrast met de ongecorrumpeerde oerkerk, die onomkoopbaar zou zijn en tevens een goed voorbeeld voor jonge vorsten was. Hij wijst de pauselijke entourage ook op hun verantwoordelijkheid: "zij die de leiders van de Christenheid genoemd worden staan al deze wantoestanden toe, sturen ze aan en maken ze legitiem".³¹ Sigebert gaat niet zo ver als zijn Normandische tijdgenoten om de hervormers te verwijten 'sodomistisch' of 'tegnatuurlijk' te zijn.³² Tot slot spoort hij zijn doelpubliek, bestaande uit geestelijken, aan om zelf na te denken over de gevolgen die deze maatregelen in de toekomst teweeg zullen brengen.

Sigebert stelt dat het onredelijk is om clerici te dwingen tot zuiverheid. Toch ziet hij die zuiverheid zelf als het "hoogste geschenk dat we God kunnen geven". De monnik uit Gemblours spreekt dus eerder uit pragmatische overwegingen dan uit idealisme. Het is opmerkelijk dat een uitgesproken voorstander van het priesterhuwelijk toch het ascetisch leven als ideaal vooropstelt. We zien dat de hervormingsmaatregelen, die voor velen verregaand waren, al een mentaliteitsverandering teweeg brachten.

Toch lijkt Sigebert niet helemaal overtuigd van de haalbaarheid van het ideaal van het celibaat. Een dertigtal jaar later, wanneer de strijd is gaan liggen, blijft Sigebert overtuigd van zijn mening. In zijn kroniek schrijft hij spottend "weinig behouden de kuisheid, sommigen wendden haar slechts voor om op te scheppen, velen verergeren hun onkuisheid door een valse eed of door veelvuldig overspel".³³ Deze kroniek kende een veel grotere verspreiding dan de *Apologia*. Veertig handschriften zijn overgeleverd en we hebben weet van 21 verloren handschriften.³⁴ Latere auteurs schreven ook een *continuatio* op deze kroniek. Het is mogelijk dat lezers van de kroniek ook naar Sigeberts eerdere werk wilden teruggrijpen en dat er daardoor een hernieuwde interesse ontstond voor het polemisch traktaat. In ieder geval is de *Apologia* wel een grote inspiratiebron gebleken voor tegenpaus Clemens III (1025-1100), die rond 1089 het *Decretum Wiberti* uitvaardigde waarin hij naast de (on)geldigheid van de excommunicatie van keizer Hendrik IV ook de celibaatskwestie besprak. Clemens III was van mening dat alle sacramenten die door 'onwaardige' priesters werden uitgevaardigd, de volle geldigheid hebben. Om dit aan te tonen, neemt de tegenpaus heel wat (bijna letterlijke) bewoordingen en argumenten uit Sigeberts *Apologia* over. Net als Sigebert beschouwt Clemens III het celibaat als een na te streven ideaal, maar de reden hiervoor lijkt zeer pragmatisch: "vermits het volk steeds meer ontstemd raakt over de kuisheid van de clerus".³⁵ Deze uitspraak toont de invloed van de lekenboycot aan: de mening van het volk weegt zwaarder dan het ascetische ideaal.

Besluit

De argumenten voor het behoud van het priesterhuwelijk komen in Luik dus uit een pragmatische hoek. Er is een grotere vrees voor de onduidelijkheden die de nieuwe hervormingsidealen met zich meebrengen, eerder dan dat er ideologische debatten gevoerd worden over het celibaatsideaal. Sigebert van Gemblours blijft, ook na dertig jaar, bij zijn standpunt. Andere bronnen vertellen ons dat de strijdbijl doorheen de twaalfde eeuw steeds meer begraven wordt. Waar paus Urbanus II (1088-1099) eerst nog de gemoederen wilde bedaren en stelde dat missen van getrouwde clerici wel geldigheid hadden, zullen zijn opvolgers in de twaalfde eeuw verdere celibaatsregelgeving in concilies vastleggen. Ook in gebieden waar het pauselijke gezag minder grip op had, bijvoorbeeld de Britse eilanden, verdwijnen gehuwde priesters en ook hun echtgenotes steeds meer, zij het later dan in traditioneel onderzoek aangenomen wordt.³⁶ De scheiding tussen geestelijken en leken wordt duidelijker afgebakend en zo ook de grenzen van het wereldlijk en het kerkelijke gezag.

- 1 Voor het citaat in de titel, zie 1 Korinthiërs, hoofdstuk 7, regel 9. Geraadpleegd op 3 mei 2024: <https://rkbijbel.nl/kbs/bijbel/willibrord1975/neovulgaat/1korintiërs/7>; D.G. Hunter, 'Married Clergy in Eastern and Western Christianity', in: G. Peters en C. Anderson (red.), *A Companion to Priesthood and Holy Orders in the Middle Ages* (Boston 2016) 96-139, aldaar 117.
- 2 J.A. McNamara, 'Chaste Marriage and Clerical Celibacy', in: V.L. Bullough en J. Brundage (red.), *Sexual practices in the Medieval Church* (Buffalo 1982) 22-33, aldaar 31.
- 3 R.A. Devlin, 'Wives, sons and Clients of the Clergy in Late Antique Hispania', *Sacris Erudiri* 58 (2019) 339-359, aldaar 345 en 357.
- 4 C.A. Frazee, 'The origins of Clerical Celibacy in the Western Church', *Church History: Studies in Christianity and Culture*, 57 (1988) 149-167, aldaar 149.
- 5 J.D. Thibodeaux, 'The Defence of Clerical Marriage: Religious Identity and Masculinity in the Writings of Anglo-Norman Clerics' in: P.H. Cullum en K.J. Lewis (red.), *Religious Men and Masculine Identity in the Middle Ages* (Woodbridge 2013) 46-63, aldaar 47.
- 6 C. Zey, 'Ohne Frauen und Kinder. Askese, Familienlosigkeit und Zölibat in den Streitschriften des 11. und 12. Jahrhunderts', *Saeculum*, 68:2 (2018) 303-320, aldaar 315.
- 7 D. Elliott, 'The Priest's Wife: Female Erasure and the Gregorian Reform', in: C.H. Berman (red.), *Medieval Religion, New Approaches* (New York 2005) 123-155, aldaar 82-83.
- 8 H. Freestone, 'Evidence of the Ordinary: Wives and Children of the Clergy in Normandy and England, 1050-1150', *Anglo-Norman Studies XLI: Proceedings of the Battle Conference 2018*, 41 (2019) 39-58, aldaar 41.
- 9 A. Cauchie, *La querelle des investitures dans les diocèses de Liège et de Cambrai. 2. Le Schisme (1092 à 1107)*, (Leuven 1891) 5.
- 10 O. Huysmans, 'The Investiture Controversy in the Diocese of Liège Reconsidered: An Inquiry into the Positions of the Abbeys of Saint-Hubert and Saint-Laurent and the Canonist Alber of Liège (1091-1106)', in: S. Vanderputten, T. Snijders en J. Diehl (red.), *Medieval Liège at the Crossroads of Europe: Monastic Society and Culture, 1000-1300* (Turnhout 2017) 183-218, aldaar 213.
- 11 W. Hartmann, 'Sigebert Von Gembloux – ein radikaler Antigregorianer?', in: F. Hartmann, A. Schroll en E. Riversi (red.), *Brief und Kommunikation im Wandel: Medien, Autoren und Kontexte in den Debatten des Investiturstreits* (Keulen 2016) 175-191, aldaar 175.
- 12 B. Meijns, 'Papal Bulls as Instruments of Reform: The Reception of the Protection Bulls of Gregory VII in the Dioceses of Liège and Thérouanne (1074-1077)', *Church History*, 87:2 (2018) 399-423, aldaar 417; H.E.J. Cowdrey, *The Register of Pope Gregory VII. 1073-1085. An English Translation* (Oxford 2002) 155, 2:61.
- 13 Zey, 'Ohne Frauen und Kinder', 305.
- 14 Cowdrey, *The Register of Pope Gregory VII*, 135-136.
- 15 A.L. Barstow, *Married Priests and the Reforming Papacy: the Eleventh-century Debates* (Lewinston 1982) 143.
- 16 C.N.L. Brooke, 'Gregorian Reform in Action: Clerical Marriage in England, 1050-1200', *The Cambridge Historical Journal* 12:1 (1956) 1-21, aldaar 1.
- 17 B. Meijns, 'Opposition to Clerical Continence and the Gregorian Celibacy Legislation in the Diocese of Thérouanne: *Tractatus Pro Clericorum Conubio* (C. 1077-1078)', *Sacris Erudiri* 47 (2008) 223-290, aldaar 225.
- 18 Ph. George, 'Sigebert v. Gembloux', in *Lexikon des Mittelalters*, 10 vols (Stuttgart [1977]-1999) vol. 7, cols 1879-1880.
- 19 J. Krimm-Beumann, 'Der Traktat "De investitura episcoporum" von 1109', *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 33 (1977) 37-83, aldaar 47.
- 20 M. Chazan, *L'empire et l'histoire universelle: de Sigebert de Gembloux à Jean de Saint-Victor (VIIe-XIVe siècle)* (Parijs 1999) 80.
- 21 E. Frauenknecht, *Die Verteidigung der Priesterehe in der Reformzeit* (Hannover 1997) 218.
- 22 Frauenknecht, *Die Verteidigung der Priesterehe in der Reformzeit*, 101.
- 23 L. Melve, 'The Public Debate on Clerical Marriage in het Late Eleventh Century', *The Journal of Ecclesiastical History* 61 (2010) 688-706, aldaar 690.
- 24 Pseudo-Udalricus, *De continentia clericorum*, in: E. Dummler (red.), *Monumenta Germaniae Historica*, (Libelli de lite, 1) (Hannover 1841) 255-260, aldaar 225.
- 25 Melve, 'The Public Debate', 699.
- 26 Sigebertus Gemblacensis, *Apologia contra eos, qui calumniatur missas coniugatorum sacerdotum*, in: E. Sackur (red.), *Monumenta Germaniae Historica* (Libelli de lite, 2), (Hannover 1997) 435-448, aldaar 437.
- 27 Freestone, 'Evidence of the Ordinary', 54.
- 28 Sigebertus Gemblacensis, *Apologia contra eos*, 438.
- 29 Meijns, 'Opposition to Clerical Continence', 228.
- 30 Sigebertus Gemblacensis, *Apologia contra eos*, 437.
- 31 Sigebertus Gemblacensis, *Apologia contra eos*, 438.
- 32 Thibodeaux, 'The Defence of Clerical Marriage', 46.
- 33 Sigebertus Gemblacensis, *Chronica sive Chronographia universalis*, in: L.C. Bethmann (red.), *Monumenta Germaniae Historica*, *Scriptores* 4 (Hannover 1844) 300-374, aldaar 362.
- 34 Roman Deutinger, *Apologia contra eos qui calumniatur missas coniugatorum sacerdotum*, (München 2023). Geraadpleegd op 21 januari 2024: <https://www.geschichtsquellen.de/werk/4365>.
- 35 *Decretum Wiberti vel Clementis papae*, in: E. Dummler (red.), *Monumenta Germaniae Historica*, libelli de lite, 1 (Hannover 1941) 621-626, aldaar 625.
- 36 J. Barrow, *The Clergy in the Medieval World: Secular Clerics, their Families and Careers in North-Western Europe, c. 800-1200* (Cambridge 2015) 139.